

Godssystemerne i England, Danmark og på kontinentet ca. 1200-1350

Af Nils Hybel

Årsagerne til stordriftens afvikling i senmiddelalderen har været et af de mest omdiskuterede emner i middelalderens agrarhistorie, og der er fremsat en række forskellige teorier herom. I sin disputats fra 1989, »Crisis or Change«, foretog lektor, dr.phil. Nils Hybel et kritisk opgør med de malthusiansk/marxistiske teorier, som har præget engelsk og europæisk forskning i årtier. I det følgende skitserer han en ny forskningsstrategi, der ikke søger stordriftens afvikling forklaret med én enkelt teori, men i stedet analyserer den indre struktur i de enkelte landes og områders specifikke godssystemer. I den sammenhæng søges også den danske stordrift indplaceret som en specifik type inden for et almeneuropæisk spektrum.

Man har ment, at stordriftens afvikling i senmiddelalderen var en funktion af højmiddelalderens befolkningsvækst. I løbet af 1200-årene resulterede ekspansionen i jordudpining og forarmelse af landbefolkningen. Resultatet var, at befolkningstallet begyndte at falde i begyndelsen af 1300-tallet, og denne tilbagegang, har man ment, var anstødsstenen til de vesteuropæiske godssystemers forfald i senmiddelalderen. Af mange forskellige grunde holder denne tankegang ikke. Det mest graverende problem er, at den demografiske forskning ikke tyder på befolkningstilbagegang, før pestepidemierne ramte Vesteuropa fra midten af det 14. århundrede.¹

Derfor, og fordi det stærke befolkningsfald i anden halvdel af århundredet uden tvivl havde betydning for godsøkonomien, ser man nu igen, efter mere end hundrede års bestræbelser på at nedtone Den sorte Døds

¹ Om teoriernes sammenbrud i engelsk forskning se Nils Hybel, *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, Århus 1989. Om det samme emne i vesteuropæisk og dansk sammenhæng se Nils Hybel, »Teorier om de vesteuropæiske godssystemers afvikling i senmiddelalderen«, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994.

betydning, en stigende vægtning af pestepidemiens sociale og økonomiske konsekvenser i historieskrivningen. Det er bestemt et interessant og væsentligt forskningsfelt, men det vil ikke kunne give svar på, hvorfor den vesteuropæiske stordrift blev afviklet i senmiddelalderen, al den stund processen havde været i gang længe, da pesten kom til Europa.

Vejen frem er ikke at rekonstruere nye almengyldige teorier om befolknings-, pris-, løn- og jordrenteudviklingens indflydelse på godsdriften. For det første fordi makroøkonomiske teorier kun i begrænset omfang kan forklare sociale og økonomiske forandringer i samfund, der ikke helt er behersket af markedsøkonomi. Den senmiddelalderlige godsøkonomi var markedsorienteret i forskellig grad. For det andet fordi stigende markedsorientering af landbrugsproduktionen historisk har vist sig både i forbindelse med hovedgårdsdriftens styrkelse og forfald. For det tredje fordi opløsningen af den vesteuropæiske stordrift strakte sig over flere århundreder, og i perioden indtil 1348 fandt sted under indtryk af såvel stigende som faldende priser og lønninger. For det fjerde fordi der er tale om flere forskellige typer stordrift, som på forskellige måde må have været under indflydelse af den almindelige konjunkturudvikling. For det femte fordi de geografiske og naturgeografiske forudsætninger for stordriften var forskellige.

Anvendt om senmiddelalderens vesteuropæiske stordrift er begrebet godssystem temmelig rummeligt. Som vi skal se, var stordriften organiseret ret forskelligt og endvidere ujævnt fordelt ud over Nordeuropa. Der gives adskillige vidnesbyrd om godsdrift i Frankrig, Nederlandene og de vestlige dele af Tyskland i slutningen af det 13. og begyndelsen af det 14. århundrede. Men i det samlede billede stod godssystemerne stærkest i England og Danmark mellem 1250 og 1350. Afviklingen var i vid udstrækning tilendebragt på kontinentet, da det klassiske engelske godssystem blev reetableret, og da de første sikre vidnesbyrd om stordrift i Danmark viser sig i kilderne fra begyndelsen af det 13. århundrede.

Det er meningsløst at søge den nordvesteuropæiske godsdrifts afviklingsproces belyst af én samlet teoridannelse. Interessen samler sig godt nok om en række fælles teorielementer, men de indgår ikke i et samlet mønster uafhængigt af tid og rum og af de konkrete strukturer og strukturforandringer, de er rettet mod at skulle begrunde. Vejen ud af det teoretiske vakuum består i at reorganisere kendte teorielementer og tilføje dem nye rettet mod forklaringen af de konkrete strukturer og strukturforandringer i deres tids- og rumlige sammenhæng. Man må med andre ord

ændre forskningsstrategien mod at analysere de specifikke godssystemers indre strukturer i det sociale og økonomiske miljø og i de geografiske omgivelser, de eksisterede i.

I det følgende vil denne forskningsstrategi blive konkretiseret, uden dog inden for dette bidrags rammer at kunne blive fuldt udfoldet. Der vil blive præsenteret en rekonstrueret forståelse af årsagerne til den klassiske engelske hovedgårdsdrifts afvikling fra sidste halvdel af det 13. århundrede. I tilknytning hertil vil de kontinentale og engelske godssystemer og domæneafviklingens former frem mod 1350 efterfølgende blive analyseret. Endelig vil den danske stordrift blive undersøgt og indplaceret i den vesteuropæiske typologi med henblik på at antyde et forklaringsmønster til dens ud- og afvikling.

Det klassiske godssystem

Den middelalderlige godsdrifts idealtype bestod som bekendt af en domæne, der hovedsageligt blev opdyrket af hoveriplitig livegen arbejdskraft under direktion af en forvalter. Systemet må i det 13. århundrede betegnes som en anakronisme. Som allerede anført var det stort set forsvundet fra kontinentet, hvorimod det i England fik en opblomstring i begyndelsen af århundredet. Det er et åbent spørgsmål hvorfor. Den klassiske godsdrift blev især udbredt på de gejstlige besiddelser, så måske kan opblomstringen ses som en forsinket gejstlig systemimport fra kontinentet. Måske har det blot sammenhæng med, at England var økonomisk tilbagestående og et europæisk periferiområde omkring 1200.

Selv om systemet på kontinentet oprindeligt var subsistensøkonomisk orienteret, har det historisk vist sig, at den klassiske godsdrift, især i periferiområder, udmærket kunne indgå i en ekspanderende markedsøkonomi. Men den hoveribaserede godsdrift havde svært ved at tilpasse sig til de befolknings- og markedsbetingede konjunktursving, og det så meget desto mere hvis arbejdsdelingen og urbaniseringen i regionen tog til, og den derved mistede sin perifere status.

I 1200-tallets England var man udmærket klar over de problemer, forvalteren havde med at få hovbønderne til at yde det arbejde, de var pligtige til. I *Le Dite De Hosebonderie* indskærper Walter de Henley forvalteren, at der bliver holdt nøje opsyn med de livegne bønders snyderi og forsømmelser med deres arbejde. Af denne afhandling og af to andre overle-

verede skrifter om hovedgårdsdrift fra det 13. århundrede fremgår det, hvordan denne driftsform krævede et veludviklet kontrolsystem, der kunne dæmme op for en modvillig arbejdskrafts utallige muligheder for snyderi og tyveri. Det fremgår også, at en del af kontrollen lå i hænderne på landbyfællesskabet, som af deres egen kreds valgte den *provost*, der sammen med forvalteren – *bailiff* – stod for den daglige drift af hovedgården og for opsynet med tjenestefolkenes og hovbøndernes arbejde. Bønderne var ikke alene i besiddelse af produktionsmidler til deres eget livs opretholdelse og til dele af hovedgårdens dyrkning, de var også direkte involveret i kontrollen med deres eget hoveri, de naturaliemydelser de modtog samt med fastsættelsen og indkrævningen af eventuelle afløsninger af arbejdet til pengeydelse.² På kontinentet var hoveriet efter alt at dømme bestemt heller ikke højt værdsat i det 13. århundrede. På de store domæner i Thüringen blev værdien af hoveriarbejde sat til mellem det halve og en tredjedel af lønarbejde.³

Hoveriet må have været ineffektivt og ressourcekrævende, og det ikke alene i hovedgårdsdriften. Hoveriet må også have virket forstyrrende ind på bøndernes drift af deres egne jorde. Både herre og bonde kunne have interesse i at få afløst hoveriet med pengeydelse. Herren kunne spare udgifterne til opsynet med bøndernes modvillige arbejde og tillige de naturaliemydelser, som var knyttet til hoveriet. Bønderne kunne koncentrere sig fuldt ud om driften af deres egen jord. For herren må incitamentet være blevet styrket i takt med prisernes og befolkningstallets stigning, for bønderne må det i almindelighed være blevet svækket, med mindre de havde udsigt til, at hoveriet blev konverteret til faste sædvanemæssige pengeydelse.

Værdien af de naturaliemydelser, hovbønderne modtog, steg i takt med priserne. Både i England og på kontinentet var det reglen, at tvangsarbejde blev modsvaret af naturalieydelse, som i visse tilfælde påviseligt gjorde værdien af hoveriet lig nul.⁴ Hertil kom, som den rus-

2 Walter de Henley, *Le Dite De Hosedonderie*; se især afsnittet om, hvordan arbejdskraften skal kontrolleres. De to andre skrifter om hovedgårdsdrift er *Hosedonderie* og *Seneschau- cie*, begge med ukendt forfatter; se her afsnittene om »Le Office de Bailiff« og »Del Office de Prouost«. Walter de Henley: *Husbandry, together with an anonymous Husbandry, Seneschau- cie and Robert Grosseteste's Rules*, ed. E. Lamond, London 1890.

3 F. Lütge, *Die mitteldeutsche Grundherrschaft*, Jena 1934.

4 Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, London 1968, s. 269. I England er disse naturaliemydelser mest kendt i forbindelse med de såkaldte *boon days* – hoveri i landbrugets spidsbelastningsperioder. Paul Vinogradoff, *Villainage in England. Essays in English Mediaeval History*, Oxford 1892, s. 157.

siske historiker Paul Vinogradoff for mange år siden observerede, at den klassiske hovedgårdsdrifts akilleshæl var befolkningsvæksten – ikke befolkningsnedgangen, som blev hovedtanken i de senere udviklede malthusiansk/marxistiske teorier.⁵ Befolkningsvæksten i det 13. århundrede, hvormed der ikke kan herske tvivl, kunne ikke udnyttes under det klassiske driftssystem, fordi de livegnes arbejdsydelser var knyttet til de ufri brug og ikke de ufri bønder. Det betød på den ene side, at arbejdsydelserne på det enkelte brug har været relativt faldende i takt med husstandens vækst, og på den anden side øgede muligheder for, at overskudsbefolkningen kunne afvandre til og/eller søge beskæftigelse i andre erhverv.⁶

Der var grunde nok til at afvikle den hoveribaserede hovedgårdsdrift under den positive befolknings- og prisudvikling i anden halvdel af det 13. århundrede. På den ene side var der grund til at opløse de disciplinerings- og kontrolproblemer, man stod over for i arbejdsprocessen. På den anden side var der grund til at bringe den samlede jordrente – hoveriet og pengeydelserne – i trit med befolknings- og prisudviklingen. Begge dele kunne opnås ved at afløse hoveriet med variable pengeydelser.

Grundene til at opgive hovedgårdsdriften blev ikke mindre markante i begyndelsen af det 14. århundrede, men de ændrede sig på grund af omsvinget i prisudviklingen. Fra omkring 1300 og frem til kornprisernes himmelflugt i årene 1315-18 kunne prisudviklingen for vegetabiliske produkter ikke følge med priserne på de animalske. Denne udvikling må have stimuleret hoveriets afvikling og lagt grunden til den stigende animalske produktion – først og fremmest det stigende fårehold. Men et endnu alvorligere slag ramte det markedsorienterede kornproducerende klassiske engelske godssystem i midten af 1320'erne.

Kornpriserne havde været jævnt stigende fra midten af det 13. århundrede kun afbrudt af tilbagefald i årene 1296-90 og 1301-04 og stærke stigninger i 1315-18 og 1322. Fra midten af 1320'erne faldt priserne med 10% til 20% sammenlignet med priseniveauet i hele første fjerdedel af

5 Paul Vinogradoff i *The English Historical Review*, Vol. XV, nr. LX, 1900, s. 778.

6 Vor viden om de engelske bønders mobilitet og inddragelse i ikke-agrarer beskæftigelser i det 13. og 14. århundrede er blevet væsentlig forøget med især »Toronto-skolens« systematiske udnyttelse af talrige *court rolls*. Se f.eks. Anne Reiber Dewindt, »Redefining the Peasant Community in Medieval England: The Regional Perspective«, *Journal of British Studies*, Vol. 26:1, 1987.

århundredet.⁷ Kornprisfaldet blev fulgt af prisfald på levende dyr og ikke mindst uld.

I og med at vi i dag ved, at befolkningstilvæksten rettede sig op efter det afbræk, som fulgte med hungerårene 1316-18, står vi uden forklaring på denne vending i prisudviklingen.⁸ Det er ikke utænkeligt, at prisfaldet skal ses i sammenhæng med en forøgelsen af kornimporten fra de østelbiske områder til Vesteuropa stimuleret af de høje vesteuropæiske kornpriser under hungerårene og den forøgede militæraktivitet i begyndelsen af århundredet. Også det kornproducerende England var i 1320'erne blevet importør, og der er dokumentation for, at kornimporten gjorde indtryk i England.⁹ Men hvad nu end forklaringen er, må prisfaldet i hvert fald have påvirket den til kornmarkedet producerende del af den engelske hovedgårdsdrift negativt.

7 Indekserede middelsalgspriser for hvede, rug, byg, havre og ærter: (1330/31-1346/47 = 100).

1300/01-1324/25	130
-----------------	-----

1325/26-1349/50	101
-----------------	-----

Hvis de ekstremt høje priser i 1315/16 (294), 1316/17 (292) og 1321/22 (215) udskiftes med basis indekstallet 100, modificeres prisfaldet som følger:

1300/01-1324/25	110
-----------------	-----

1325/26-1349/50	101
-----------------	-----

Kilde: D.L. Farmer, »Prices and Wages«, kap. 7, tabel A, i H.E. Hallam (red.), *The Agrarian History of England and Wales*, Vol. II: 1042-1350, Cambridge 1988, s. 790-791.

Et nogenlunde tilsvarende billede kan fremvises fra den hos J.E.T. Rogers, *A History of Agriculture and Prices in England*, Vol. I, London 1866, bedst dokumenterede region i og omkring Oxfordshire.

Maximum hvedepriser i £ pr. quarter:

1302-25	0,541
---------	-------

1326-49	0,341
---------	-------

Fald	37%
------	-----

De høje priser i 1316-18 og 1322 udskiftet med gennemsnitsprisen i hele perioden 1302-49 (0,441):

1302-25	0,410
---------	-------

1326-49	0,341
---------	-------

Fald	16%
------	-----

Kilde: H.A. Miskimin, *Money, Prices and Foreign Exchange in Fourteenth-Century France*, New Haven 1963.

8 J.C. Russell, »The Effects of Pestilence and Plague, 1315-1385«, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. VIII, 1965; J.C. Russell, »The Preplague Population of England«, *The Journal of British Studies*, Vol. V:2, 1966; Zvi Razi, *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400*, Cambridge 1980, tabel 2, s. 31.

9 I 1325 sender den engelske konge et brev til borgmesteren og sherifferne i London, hvori han beordrer, at de sørger for at bringe kornprisen i overensstemmelse med, hvad man kan købe korn for hos kornkøbmænd, da kongen er blevet orienteret om, at store kvantiteter korn af forskellig slags er blevet importeret til byen fra Flandern. *Calendar of Close Rolls*, Edw. II, 1323-1327, s. 286.

Hoveriets gradvise afvikling og nedlægningen af domæner i England fra anden halvdel af det 13. århundrede kan have medvirket til at uddybe den sociale stratifikation blandt bønderne. Selv om man skal være forsigtig med at slutte fra jordebøgerne til den sociale lagdeling blandt bønderne, fordi studier af *court rolls* har vist, at bønderne i udstrakt grad udvekslede jord indbyrdes,¹⁰ står det i hvert fald fast, at man i bondesamfundet havde en klasse af storbønder, som var afhængige af fremmed arbejdskraft.

I sine beregninger over biskop Cleeves Gloucestershire-bønders økonomi går Christopher Dyer ud fra, at en bonde med en *yardland* anvendte lønnet arbejdskraft omkring 1300.¹¹ Hvis det har været almindeligt, har storbøndernes arbejdskraftbehov været ganske omfattende. Omkring 23% af de fri og 26% af de livegne bønder optegnet i *the Hundred Rolls* sad på besiddelser på en *yardland* eller mere.¹²

Det må have påvirket hovedgårdsdriften. Storbønderne optrådte som konkurrenter til godssystemet, fordi de producerede til det samme kornmarked og hentede arbejdskraft fra det samme arbejdsmarked. Pengeafløsningerne af hoveriet accentuerede lønarbejdets betydning i godsdriften, samtidigt med at de bidrog til at markedsrette bøndernes produktion – især hos de storbønder, som havde brug for lønnet arbejdskraft og klingende mønt til betaling af jordrente. Her ligger nok en anden delforklaring bag prisfaldet i anden fjerdedel af det 14. århundrede. Bøndernes voksende markedsproduktion må have betydet stigende udbud af korn. Samtidigt har konkurrencen om arbejdskraften sikkert bidraget til, at lønningerne i modsætning til priserne udviklede sig svagt positivt helt frem til 1350.¹³ Begge forhold må have virket negativt ind på hovedgårdsdriftens rentabilitet.

10 Bøndernes indbyrdes udveksling af jord synes at tage til i løbet af det 13. århundrede. Disse transaktioner har ikke nødvendigvis bidraget til at skærpe de sociale skel i landsbyerne. De har nok primært haft til hensigt at omfordele jorden under hensyntagen til den enkelte husstands behov og ydeevne. E.A. Kosminsky, *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*, Oxford 1956, s. 211ff.; C.N.L. Brooke og M.M. Postan (ed.), *Carte Nativorum. A Peterborough Abbey Cartulary of the Fourteenth Century*, Oxford 1960; R. Hyams, »The Origins of a Peasant Land Market in England«, *The Economic History Review*, 2nd series, Vol. XXIII, 1970; Anne Rieber Dewindt, »A Peasant Land Market and its participants: King's Ripton 1280-1400«, *Midland History*, 1980; Lise Larsen, »Jordmarkedet på Wakefield – Et gods i Yorkshire 1274-1334«, upubliceret specialeafhandling, Institut for Historie, Københavns Universitet 1990.

11 Christopher Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200-1520*, Cambridge 1989, s. 109-118.

12 Kosminsky 1956, tabel 10, s. 216 og tabel 11, s. 223.

13 Hallam 1988, tabel 7.9, s. 774 og tabel 7.11, s. 777.

Sammenfattende om det hoveribaserede klassiske godssystem kan det siges, at det i almindelighed har været såre ineffektivt og ressourcekrævende, og at den beskrevne almindelige kontraproduktivitet i høj grad må være blevet eksponeret under positiv pris- og befolkningsudvikling. Reaktionen kom først på kontinentet. I England skete der ikke noget før midt i det 13. århundrede, hvor godssystemets manglende evne til at drage fuld nytte af befolkningsstilvæksten og justere renteutviklingen – dvs. hoveriet – til prisudviklingen tilsyneladende blev følelig. I fasen frem til prisfaldet i 1320'erne må det, i det mindste set ud fra en moderne rationel synsvinkel, have været en fordel at ændre driftsmåden mod etablering af variable jordrenter og løsere besiddelsesforhold. Vi skal i det følgende se på, hvordan dette ræsonnement svarer til den historiske udvikling på kontinentet og især i England.

Godssystemer og domæneafvikling 1200-1350

De vesteuropæiske godsbesidderes forsøg på at tilpasse sig til markeds- og konjunkturudviklingen kunne ikke indfries ved en simpel afvikling af hovedgårdsdriften og hoveriets afløsning med faste pengebetalinger. Det ville medføre, at værdien af den commuterede jordrente efterhånden måtte blive udhulet på grund af den positive prisudvikling i tiden frem til 1320'erne. Det har heller ikke været en meget bedre løsning at afløse hoveriet med faste pengeydelse og drive domænen med lønnet arbejdskraft af samme grund, og fordi arbejdslønningerne var svagt stigende i hele perioden. Vejen frem var snarere at afløse hoveriet med variable pengebetalinger og fortsætte hovedgårdsdriften med lønnet arbejde. Det optimale må have været at bortforpakte domænen og eventuelt afløse hoveriet på variable vilkår.

På adskillige franske og engelske godser blev hovedparten af arbejdet i domænedriften udført af lønarbejdere i det 13. århundrede, og antallet af lønarbejdere steg i takt med indskrænkningerne af hovedgårdsjordene. I hvert fald på de engelske Winchestergodser, hvor der var adskilligt flere *famuli* på de indskrumpede hovedgårdsjorde i 1355 end i midten af 1200-årene.¹⁴ Men spørgsmålet er, under hvilke former hoveriet blev afløst, og endvidere hvad de opgivne hovedgårdsjordes skæbne blev. Spørgsmålet

14 M.M. Postan, »The Famulus, the Estate Labourer in the XIIth and the XIIIth Centuries«, *The Economic History Review*, Supplement 2, 1954; Georges Duby, »La seigneurie et l'économie paysanne. Alpes du Sud«, *Études rurales*, 1961.

kan ikke besvares fuldstændigt. Udforskningen af domæneafviklingerne og hovedgårdsdriftens afviklingsformer lader stadig meget tilbage at ønske – selv i engelsk forskning.

Indskrænkningen af hovedgårdenes korndyrkning i perioden frem til 1350 er dog efterforsket på adskillige af de store gejstlige øst- og sydøstengelske besiddelser – foruden Winchester blandt andet Westminster, Ramsay, Peterborough, Crowland samt Ely. Fra visse af disse godskomplekser har vi heldigvis også viden, der giver os et billede af, hvordan man afviklede hovedgårdsdriften.

I Ely startede processen så småt allerede i 1250'erne, og den fortsatte helt frem til umiddelbart før Den sorte Død. I slutningen af det 13. århundrede forpagtede otte af godserne mindre dele af domænen bort, i ét tilfælde var det betragtelige dele og i et andet næsten al hovedgårdsjorden. I begyndelse af det 14. århundrede kan der findes dokumentation for, at syv godser bortforpagtede betragtelige dele af deres jord. I takt med denne udvikling skete der en interessant forskydning i godsernes samlede indtægtsgrundlag. En sammenligning mellem årene 1256-57 og 1298-99 viser, at de sædvanemæssige pengeydelse kun steg svagt fra £ 610 til £ 630. Til gengæld steg indtægterne fra midlertidigt afløst hoveri stærkt – fra £ 105 til £ 170. Samtidigt næste tredobledes indkomsterne fra jordlejekontrakterne – fra £ 345 til £ 900.

Flere eksempler viser, at denne udvikling fortsatte i begyndelsen af det 14. århundrede. På godset Great Shelford seksdobledes indtægterne fra midlertidige pengeafløsninger tilsyneladende i 1330'erne – 1319-31 £ 2 mod 1340-42 £ 12. På Godserne Wisbech og Somersham havde kornprisfaldet i slutningen af 1320'erne tilsyneladende også stor effekt. I hvert fald tredobledes indtægterne fra midlertidige pengeafløsninger på begge disse godser. På Somersham var udviklingen mod variable pengeydelse endnu mere markant, når man ser på indtægterne fra jordlejekontrakterne. I 1299 kom ca. 1/2% af den samlede jordrente fra disse kontrakter. Efter kornprisfaldet 43 år senere i 1342 udgjorde disse indtægter ikke mindre end 57% af den samlede jordrente.

Man ser altså en begyndende bortforpagtning af dele af domænerne fra midten af det 13. århundrede og i tilknytning hertil stadigt flere midlertidige pengeafløsninger af hoveriet samt begyndende etablering af kortvarige lejekontrakter for bondebrug. I første halvdel af det 14. århundrede tog både omfanget af de midlertidige pengeafløsninger og lejekontrakterne ganske voldsomt til. Det er bemærkelsesværdigt, at der var tale om bortforpagtning til bønder, og at renten i kontrakterne var fastsat de *anno in annum ad voluntatem domini*. Forpagtningsafgiften blev altså fastsat af

herren år for år, modsat de forskellige elementer i den principielt fixerede *assized* rent.¹⁵

Crowland Abbey-godserne var placeret i nogenlunde samme udprægede agerbrugsområde som Ely-godserne – dvs. i Cambridgeshire, Lincolnshire, Huntingdonshire, Leicestershire og Northamptonshire. At dømme efter godsregnskabernes oplysninger om *opera* synes det klart, at domænedriften i lighed med Winchester-godserne hovedsageligt blev båret af *famuli*. Pløjning, harvning og tærskning var ikke dele af hoveriet. Det bestod hovedsageligt af høstarbejde, grøftegravning og gødningsudkørsel.

På godset Oakington synes dette mønster at fortsætte gennem hele det 14. århundrede. Der forekom dog midlertidige salg af hoveri, uden at der kan spores nogen markant stigning efter Den sorte Død. Til gengæld er der kun ganske få spor efter egentlige forpagtningskontrakter på dette gods. Der er derimod overleveret mange af disse kontrakter fra godserne Dry Daryton og Cottenham, men de dateres fra anden halvdel af det 14. århundrede.¹⁶

Fra Westminster Abbey's besiddelser kender man to hoveriafløsnings-systemer, som begge må have været i anvendelse fra slutningen af 1200-tallet. Det ene system eksisterede allerede i det 12. århundrede, mens det andet først kendes fra godset Teddington's jordebog fra 1312. Under det gamle system kunne man afløse ugedagsarbejdet med et sædvanemæssigt fastsat pengebeløb i en relativt kortvarig periode – som regel ét år eller mindre. Bønderne havde altså under det gamle system enten ugedagsarbejde eller ej, men altid sæsonarbejde. Det nye system betød, at hele hoveriet kunne afløses til en pris udregnet ad hoc. Fordelene ved det nye system var indlysende for Westminster-abbeden. For det første kunne man nu sælge præcis den mængde arbejde, som man var interesseret i – dvs. det arbejde man ikke havde brug for. For det andet gav salget relativt større indtægter end de gamle fastlåste afløsningsbeløb for fuldt ugedagsarbejde. Ikke mindst fordi disse beløb var fastsat lang tid før det 13. århundredes prisstigninger og næppe længere kan have haft reel sammenhæng med værdien af det ugedagsarbejde, de afløste i slutningen af århundredet.

15 Edward Miller, *The Abbey and Bishopric of Ely. The Social History of an Ecclesiastical Estate from the Tenth Century to the Early Fourteenth Century*, Cambridge 1951, s. 100-110.

16 F.M. Page, *The Estates of Crowland Abbey. A Study in Manorial Organization*, Cambridge 1934.

Det stykvisse salg af hoveri optræder i godsregnskaberne under posten *vendicio operum* på abbedens godser fra 1285 og ind i det første årti af det 14. århundrede. Munkene var lidt mere konservative. De introducerede først systemet i løbet af 1330'erne. Det er meget forskelligt fra gods til gods, hvor meget der blev afløst i århundredet før 1348. På visse godser var hoveriet ganske ubetydeligt i slutningen af det 13., men til gengæld stigende i begyndelsen af det 14. århundrede. Generelt betragtet var hoveriet omfattende gennem hele perioden. Hoveriafløsningen tog først for alvor fart i årtierne umiddelbart før Den sorte Død, da kornprisfaldet var slået igennem.

I begyndelsen af det 14. århundrede eksperimenterede man med bortforpagtninger af hele eller dele af visse Westminster-godders hovedgårdsjorde, men denne proces kom først for alvor i gang i 1360'erne og 1370'erne. Afløsningerne af hoveriet havde derfor tilsyneladende ikke før 1348 direkte forbindelse med bortforpagtningerne. De var snarere bestræbelser på at tilpasse den til rådighed stående arbejdskraftsmængde til et fluktuerende behov, og på at bringe hoveriafløsningerne i overensstemmelse med den positive pris- og lønudvikling.¹⁷

Ramsay-abbediets kornproduktion stagnerede i århundredet før Den sorte Død, men stagnationen i indtægterne fra hovedgårdsdriften blev opvejet af stigende indtægter fra pengeafløsninger af hoveriet og udlejninger af dele af hovedgårdsjorden. Afløsningen af hoveriet med pengeydelse tog til i løbet af sidste halvdel af det 13. århundrede. Fra dette tidspunkt bliver en stigende del af fæsteforholdene ændret til, hvad der i regnskaberne terminologi kaldes *ad censum*, dvs. en årlig afløsning af den på et brug samlede hvilende rente- og hoveribyrd. Som supplement til denne reintroduktion af de allerede fra det 12. århundrede kendte *ad censum*-fæsteforhold steg også det stykvisse salg af diverse hoveriforpligtigelser, men det var kun *ad centum*-reformen, som ændrede fæsteforholdene afgørende. Ved reformen fik man bragt bevægelse i den ellers fixerede sædvanemæssige jordrente og hoveriet. Variabel jordrente blev også indført, da man i det 14. århundrede begyndte at udleje dele af hovedgårdsjorden. Det samlede resultat af *ad centum*- og udlejningspolitikken afspejler sig i regnskaberne som stigende jordrenteindtægter.¹⁸

På det foreliggende grundlag er det umuligt at udtale sig om, hvornår

17 Barbara Harvey, *Westminster Abbey and its Estates in the Middle Ages*, Oxford 1977, s. 131, 148-152, 225-324.

18 J.A. Raftis, *The Estates of Ramsay Abbey. A Study in Economic Growth and Organization*, Toronto 1957, kap. VIII.

og hvor domænedriftsafviklingen var stærkest i England. Det er dokumenteret, at afviklingen var i gang så tidligt som i 1250'erne, og at den visse steder blev styrket i årtierne lige før Den sorte Død. Det er også sikkert, at lønarbejdet i stigende grad fik betydning op gennem det 13. og begyndelsen af det 14. århundrede. Det afgørende er imidlertid, at det kan påvises, at godssystemet i denne periode i stigende grad blev justeret og gjort mere fleksibelt. Godsbesidderne tilpassede sig. De forsøgte at drage nytte af befolknings- og prisudviklingen og den opulente del af bondeøkonomien.

De afviklingsformer, vi finder spor af i perioden 1250 til 1350, kan sammenfattes i to typer, som kan tænkes sammensat i utallige variationer. Dels afviklingen af hoveriet mod variable eller faste pengeafgifter og domænenes videre drift ved hjælp af lønarbejde. Dels bortforpagtning af domænen mod variabel pengeafgift. Desuden ser man et stigende antal regulære kortvarige lejekontrakter for bondebrug. Som varianter af det klassiske godssystem kan man i princippet altså tale om drift i herrens eget regi med lønnet arbejdskraft eller om forpagtningsdrift med lønnet eller måske også ufri arbejdskraft mod variabel afgift. Materialet viser, at man i de færreste tilfælde valgte den ene eller den anden variation konsekvent gennemført. Det har næppe været muligt, netop fordi den oprindelig struktur var cementeret i gensidige sædvanemæssige forpligtigelser. Enhver ændring fra den klassiske struktur krævede alt andet lige mindst to parter enighed.

En sag fra Ramsay-godset Elton belyser dette forhold. Året er 1278, og sagen drejer sig om, at den lokale *reeve* på kirkegården i hele menighedens påhør er blevet forulempet med en række anklager, som det tilsyneladende lykkedes ham at forsvare sig mod ved den senere retssag. Richard Reeve anklages blandt andet for uretmæssigt at have fritaget *customarius* – livegne – fra hoveri og kørsel, mod at de overdrog deres jord til ham og derefter lejede den af ham til en lav afgift. Endvidere at Richard skulle have modtaget gaver fra rige bønder mod at afstå fra at *commutare* deres arbejdsydelser, mens han angiveligt skulle have tvunget fattige bønder til afløse hoveriet med pengeydelser.¹⁹

Sagen tyder på to ting. For det første at det er muligt, at systematisk udforskning af *court rolls* kunne afsløre, at flere mere uformelle og/eller kortvarige udlejningsforhold skjuler sig bag regnskabernes og jorbøgernes mere formelle og konservative vidnesbyrd. For det andet tyder

19 F.W. Maitland (ed.), *Select Pleas in Manorial and other Seignorial Courts*, Vol. I: Reigns of Henry III. and Edward I., London 1889.

anklagerne mod Richard Reeve på, at afviklingen af hoveriet i det 13. og begyndelsen af det 14. århundrede ikke nødvendigvis var de engelske bønders ønske. Sagen tyder faktisk på, at de var modvillige, og at afviklingerne af hoveriet blev iværksat af forvalterne og deres foresatte. Det svarer ganske godt til det syn på hovedgårdssdriften, som er udtrykt i ovenstående analyse af det klassiske godssystem.

Det er i princippet træk af den samme udvikling, vi kan se på de store kontinentale godskomplekser, blot periodisk forskudt tilbage i tid. På munkeordnernes konservative godser trænger lønarbejdet frem i hovedgårdssdriften i det 13. århundrede. I Normandiet, Maine, Flandern, Burgundiet, Roussillon, Hainault og Sachsen begyndte de store jordbesiddere allerede fra slutningen af det 12. århundrede at forpagte deres domæner bort på korttidskontrakter. Set i forhold til den forpagtningsmåde, som var fremherskende i Vesteuropa i det 12. århundrede, var det nye netop forsøget på at gøre forpagtningsafgifterne variable gennem tidsbegrænsning af kontrakterne.

En anden vej væk fra de livsvarige eller tidsubestemte forpagtningskontrakter med fast forpagtningsafgift var Cluny-munkenes introduktion af partsfæstesystemet i Frankrig i midten af det 12. århundrede. Systemet vandt i løbet af det 13. århundrede stor udbredelse, idet det sikrede godsbesidderen krav på til tider helt op til to tredjedele af høstudbyttet. Systemet sikrede ham dog ikke mod forpagterens eventuelle forsøg på bedrag. Middelalderens stærkt fluktuerende høstudbytter har utvivlsomt gjort det nødvendigt for godsbesidderen at holde skarpt øje med, at han fik, hvad der tilkom ham ifølge kontrakten.²⁰

Også de kortvarige forpagtningskontrakter må have forudsat en aktiv medleven fra udlejerens side. Meningen var jo netop løbende at kunne justere forpagtningsafgiften til prisudviklingen. Godsregnskaber fra den franske kronens hovedgård i Normandiet viser, hvordan afgifterne, efter bortforpagtningen i 1260, nøje fulgte prisudviklingen gennem de sidste årtier af århundredet.²¹ Endvidere måtte godsbesidderen naturligvis holde opsyn med, at den udlejede domæne blev forskriftsmæssigt vedligeholdt, når forpagtningsforholdet var tidsbegrænset og måske midlertidigt.

Set i et længere historisk perspektiv tegner der sig altså en generel ændring af forpagtningens karakter i Vesteuropa. Forpagtningsbetingelserne udvikler sig fra at have være langvarige eller tidsubegrænsede til korttids-

20 Duby 1968, s. 273-278.

21 J.R. Strayer, *The Royal Domain in the Bailliage of Rouen*, Princeton 1936.

kontrakter. Desuden er det næppe for grov en generalisering at sige, at mens forpagtningsformen i det 12. århundrede såvel omfattede bondebruget som stordriften, er forpagtningerne i det 13. og 14. århundrede i højere grad rettet mod domæneproduktionen alene. Den afgørende forskel mellem den kontinentale og den engelske udvikling var, at den førstnævnte forløb kontinuerligt, mens forpagtningssystemets udvikling i England blev afbrudt af *the high-farming era*. Omkring 1200 begyndte de store engelske godsbesiddere at drive deres domæner ved hjælp af hoveri og lønnet arbejdskraft. På visse godskomplekser blev det en forholdsvis kortvarigt driftsform. På andre eksisterede den i flere århundreder. Vi har set eksempler på bortforpagtning af hovedgårdsjorde allerede fra 1250'erne. Det store Winchester-godskompleks kom først rigtig i gang et par årtier efter Den sorte Død. Godskomplekser som Battle Abbey og Tavistock Abbey holdt fast ved det klassiske godssystem til langt ind i det 15. århundrede.

Det danske godssystem i europæisk perspektiv

Man mener, at den danske storejendom omkring 1300, at dømme efter de sparsomme danske kilder, var organiseret i et brydegodssystem.²² Denne driftsmåde kendes fra Ribe Oldemoder og fra den skånske Galenslægts besiddelser, men den er bedst dokumenteret i Århuskannikernes jordebog (1313) og Roskildebispens jordebog (1370). Vi skal i det følgende se, at det næppe var den eneste måde, som man organiserede stordriften på i Danmark.

Dansk landbrug var, ligesom landbruget i det øvrige Vesteuropa, karakteriseret ved store størrelsesforskelle mellem de forskellige brugstyper. De store hoved- og brydegårde må utvivlsomt, ud over de tjenestefolk som var knyttet til storgårdene, være blevet drevet ved hjælp af arbejdskraft fra de små landbogårde (i Jylland) og gårdsæderne (på Sjælland). Spørgsmålet er, om der var tale om hoveri eller lønarbejde.

I det omfang vi overhovedet har kendskab til hoveri i Danmark i det 13. og 14. århundrede, synes det at have været begrænset til ganske få dages arbejde om året. De første reelle oplysninger om hoveri findes i Århus-

²² Dette driftssystem blev i 1960'erne nogenlunde samtidigt påvist af C.A. Christensen. »Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede«, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. bd. I, 1963-66, og af Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968.

kannikernes jordebog fra 1313. Disse tyder på, at der almindeligvis har været tale om et begrænset antal dage i høsten, plov dage m.m.²³ Den næste kilde, som omtaler hoveri, er Roskildebispens jordebog fra 1370'erne. Kun ét sted ydedes der ugedagsarbejde – Truelstrup til Haslev hovedgård.²⁴ Ellers er der i Roskildebogen tale om sæsonbetonet hoveri på et niveau omkring eller lige over Århusbogens.²⁵

Det tidligste bevarede danske regnskab, fra Ribebispens gård Brink, er dateret til 1388/89. Det giver desværre ingen direkte oplysninger om, hvordan hovedgården blev dyrket. Selv om kornavlens på hovedgårdsjorden var større end de indkomne kornafgifter, figurerer der hverken optegnelser over hoveri eller udgiftsposter, der direkte viser, at hovedgården alternativt blev drevet ved hjælp af lønnet arbejdskraft.²⁶ Det er bemærkelsesværdigt, når man sammenligner med de talrige engelske godsregnskaber, hvor hoveriet og udgifter til tjenestefolk, håndværkere og landarbejdere normalt er udførligt specificeret. Fra Brink-regnskabets lønudgifter kan vi kun slutte direkte om gårdens faste bemanning med tjenestefolk, håndværkere og væbnet personel.

Blandt de godt 20 personer på lønningslisten optræder der 11 uden påtegninger om deres beskæftigelse. Disse uspecificerede personer deler sig i to grupper, en højt og en lavt lønnet. I den sidstnævnte gruppe er der to, der foruden deres løn på 4 skilling sterling modtager et par sko. De fem i den lavtlønnede gruppe er utvivlsomt landarbejdere med fast tilknytning til gården. Det byder umiddelbart imod at slutte det samme om de seks i den højtlønnede gruppe. En af dem modtog 3 mark lybsk. De fem øvrige fik hver 5 mark lybsk. De var uden sammenligning de bedst lønnede på Brink, men hvad blev de lønnet for?²⁷

23 De sjællandske gårdsæder ydede mest hoveri. F.eks. på Starreklinte, hvor gårdsæderne skulle yde 3 dages arbejde i løbet af foråret og sommeren, et *opus dourum dierum in qualibet septimana dum durat autumpnus* – 2 dage hver uge så længe høsten eller efteråret varer. De jyske landboer ydede mellem 2 og 8 dage årligt, men vel at mærke kun de af dem, som ikke ydede kornafgifter. De formodentlig jordløse jyske gårdsæder ydede mellem 2 og 3 dages arbejde. *Århus Domkapitels Jordebøger*, bd. III, udg. Poul Rasmussen, København 1975, s. 12, 66-67.

24 *Danske Middelalderlige Regnskaber*, 3. rk. bd. I: Roskildekirkens Jordebøger og Regnskaber, udg. C.A. Christensen, København 1956, s. 77.

25 I Stubberup ydede gårdsæderne *nichil dant sed serviunt ad castrum*, smst. s. 43. I Ballerup måtte gårdsæderne arbejde 4 dage ugentlig i høsttiden og tærse 2 læster rug, smst. s. 98. I Ottestrup blev de 24 landboer tilmålt *in autumpno qualibet septimana cum iiiior hominibus. et falcastret fenum cum duobus*, smst. s. 21-22.

26 »Regnskabet for Ribebispens gård Brink 1388-89«, ved Bjørn Poulsen og Fritz S. Pedersen, *Danske Magazin*, 8. rk. bd. VI, 3. hæfte, 1993, s. 319-322.

27 Smst., s. 321.

Det kan faktisk godt tænkes, at de var landarbejdere. I så fald har de fået hele deres løn udbetalt i penge i modsætning til den gruppe, som i pengelønsregistret optræder som lavtlønnede. Sammenlignet med den omfattende viden, som vi har om de engelske landarbejders aflønningsforhold, forekommer hverken den højt- eller den lavtlønnede gruppes lønningsniveauer urealistiske. Det er ikke svært at finde adskillige eksempler på engelske landarbejdere og tjenestefolk, som i 1380'erne modtog en pengeløn på niveau med den lavtlønnede gruppe på Brink – 2-4 skilling sterling. Men i England udgjorde pengelønnen som regel den mindste del af lønnen. Hvis man indregner markedsværdien af de naturalieydelser – kost m.m. – som landarbejderne modtog, i deres samlede indtjening, bringes den let op på eller over de 16-26 skilling sterling, som de højestlønnede modtog i penge på Brink. På godset Barnhorne fik en plovmand i 1380'erne 14s. i pengeløn, desuden modtog han naturalier til en værdi af 17s. 8d.²⁸ Hans løn lå altså betragteligt over, hvad de højestlønnede kunne oppebære på Brink.

Forklaringen bag den store forskel i pengelønningerne på Brink kan ligge i, at naturalieaflønningen også var forskellig. Det ved vi, at den var i England. På det enkelte gods var der lige så store udsving i naturalie- som i pengelønningerne. I Brink-regnskabet kan vi kun se, at der blev udbetalt forskellige pengelønninger. Regnskabet indeholder desværre ikke specificerede oplysninger om, hvad den enkelte modtog af naturalier. Vi ved dog, at man modtog naturalier, fordi regnskabet indeholder et udspisningsregister. Af det fremgår det, at det ugentlige forbrug af fødevarer lå en hel del over, hvad man kan forestille sig, at personerne på lønningslisten kunne indtage, også hvis man går ud fra, at en del af dem har haft kone og børn. Endvidere viser registret sæsonbetingede svingninger i det samlede forbrug. Der er blandt andet et markant fald fra begyndelsen af september. Det tyder på, at man i almindelighed, og især i høsten, bespiste flere folk end dem, der var fast knyttet til gården.²⁹ Merforbruget og sæsonsvingningerne fremkom sandsynligvis ved forplejning af og udlevering af naturalier til den til hovedgårdsdriften nødvendige supplerende arbejdskraft. Men var det løsarbejdere, der fik deres løn i kost og naturalier, eller var det hoveripligtige bønder, der, som det var almindeligt ude omkring i Europa, fik modydelser i naturalier? Vi ved det ikke.

28 D.L. Farmer, »Prices and Wages«, i Edward Miller, *The Agrarian History of England and Wales*, Vol. III: 1348-1500, Cambridge 1991, s. 467-483.

29 *Danske Magazin*, 8. rk. bd. VI, s. 323-336. Jf. Bjørn Poulsen, *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber*, Odense 1990, s. 41-44.

På det foreliggende grundlag må vi gå ud fra, at den danske stordrift før 1350 hovedsageligt har fundet sted ved hjælp af fast tilknyttede tjenestefolk og ved småbrugernes lønarbejde. På en del storejendomme fandt vi, som supplement her til, et begrænset sæsonbetonet pligtarbejde. Jordebøgerne giver godt nok ingen oplysninger om tjenestefolk og lønarbejde, men i betragtning af deres vidnesbyrd om hoveriets begrænsede omfang er det svært at se, hvordan man kan slutte andet. Tolkningen af Brink-regnskabet voldte større problemer. Men så meget står fast, at tjenestefolk og lønnet arbejdskraft i øvrigt har spillet en fremtrædende rolle på denne storejendom. Om der har forekommet pligtarbejde beror kun på formodninger.

Så langt i beskrivelsen af den danske stordrift kan vi slå fast, at den ikke kan sammenlignes med det klassiske hoveribaserede godssystem. Men var den sammenlignelig med de engelske godser, som blev drevet med lønnet arbejdskraft og eventuelt *boon-work* – sæsonbetinget hoveri?³⁰ Det spørgsmål kan belyses ved at se nærmere på de danske bryder og hovedgårdsbestyrere og på landboernes og gårdsædernes fæsteforhold.

Man kan først stille spørgsmålet, om de danske bryder og hovedgårdsbestyrere var forvaltere (*bailiffs*) eller forpagtere. Fraværet af danske middelalderlige godsregnskaber fra tiden før 1350 kunne friste til at karakterisere dem som forpagtere. Det ville imidlertid nok være lovligt dristigt på dette grundlag, alene i betragtning af, hvor lidt kildemateriale vi i almindelighed har fået overleveret fra middelalderen.

Lad os derfor igen se på regnskabet fra Brink. Det kan skyldes en tilfældighed, at vi ikke har ét eller flere regnskaber bevaret fra tiden før 1350. Overskriften til regnskabets indtægtsdel viser ganske sikkert, at vi her står overfor en forvalters afregning til sin foresatte.³¹ Endvidere minder regnskabets opbygning i en indtægts- og en udgiftsdel om de godsregnskaber fra det 13. og 14. århundrede, som de engelske godsforvaltere aflagde. Men i modsætning til disse er Brink-regnskabet ikke et rent landbrugsregnskab.³² En ikke uvæsentlig indtægtspost i regnskabet er bøder, og der figurerer løn til bueskytter, tre vægtere og en *fyreskyth*.³³ Regnskabet stammer fra et fogedi. Slutningen bestyrkes af et biskoppeligt testa-

30 Jf. note 4.

31 *Perseprio pecunie per Criterium Iacobi anno quarto ex parte domini episcopi Ripensis*, *Danske Magazin*, 8. rk. bd. VI, s. 319.

32 Smst. For så vidt de enkelte engelske godser havde jurisdiktionelle rettigheder over liv-egne og til tider frie bønder optræder regnskab over bødeindtægter m.m. i de *court rolls*, som blev ført på *the Manorial Court*.

33 *Danske Magazin*, 8. rk. bd. VI, s. 321.

mente fra 1388, hvori fogeden Christian Jacobsen betænkes med et drikkehorn. Testamentet omtaler *castrum Brynkke*.³⁴

Der optræder i regnskabet én indtægt *de certis redditibus*. Beløbet – 1 pund sterling – påhviler én person – Jes Nissen – og det er så betragteligt, at det næppe kan være andet end pengelandgilde fra en stor gård under fogediet.³⁵ Vi ser altså en over for Ribebispen regnskabspligtig foged, der driver en hovedgård og indkasserer bøder og landgilde fra blandt andet én større gård. Det er formentlig, hvad der i Roskildebogen ville være blevet kaldt en brydegård. Den beskrevne struktur er ikke enestående i dansk senmiddelalder. Visse af Roskildebispens fogedier har tilsyneladende fungeret efter samme princip.

Roskildebogen giver naturligvis ikke oplysninger om bødeindtægter fra fogedierne, men den giver visse steder indtryk af en strukturel lighed med Brink. Det klareste eksempel er Ramløse 1290. Jordebogen oplyser os her om, hvor megen jord fogeden havde i byen, men den giver ingen oplysninger om, hvad han betalte i landgilde. Et andet eksempel er fogediet Selsø i Hornsherred. Her får vi igen at vide, hvor stor hovedgården var i 1370, men heller ikke her er der anført nogen landgilde. Forklaringen er sandsynligvis, at Roskildebispens fogeder ligesom Ribebispens på Brink ikke betalte landgilde, fordi de var regnskabspligtige forvaltere.

Både i Ramløse og Selsø var der storgårde under fogedierne. I Ramløse er de udtrykkeligt besat med bryder – *villici in Aghethorp*. Begge steder oplyses det, hvad der betaltes i landgilde – det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at der for bryderne i Ågerup ikke nævnes nogen kornlandgilde. Ellers er oplysningerne identiske med det kendte billede fra Roskildebispens besiddelser. Bryderne betalte en fast landgilde i korn, eventuelt penge eller smør.³⁶ I harmoni hermed så vi, at storgården under fogediet Brink betalte en fast pengelandgilde måske suppleret med visse faste naturalieydelse.

Fogedernes stilling adskilte sig klart fra bryderne. Fogederne var regnskabspligtige forvaltere og bryderne forpagtere med faste årlige afgifter. Om det faste afgiftssystem, som fremgår af Roskildebogen og Brinkregnskabet, er oprindeligt, eller om det eventuelt er opstået i forbindelse med de skiftende konjunkturer, kornprisfaldet fra 1330'erne og ikke mindst det voldsomme befolkningsfald i tiden efter 1350, kan vi ikke sige med sikkerhed. Men noget kunne tyde på det.

Det klareste bevis for, at der tidligere eksisterede et andet afgiftssystem,

³⁴ Poulsen 1990, s. 28-30.

³⁵ *Danske Magazin*, 8. rk. bd. VI, s. 319.

³⁶ *Danske Middelalderlige Regnskaber*, 3. rk. bd. I, s. 70, 75.

stammer faktisk fra Roskildebispens ejendomme. Den 11. juni 1310 tilskødede biskop Oluf en del jordegods til det af ham stiftede Vor Frue Kapel ved Roskilde Domkirke. Det fremgår tydeligt af brevet, at bryderne på dette jordegods ydede en tredjedel af kornet.³⁷ I Ribe Oldemoder ses afgifterne nogle steder sat til det samme. På Århusegnen anviser Århusbogen en ydelse på niveau med den faktiske årlige udsæd. Det ser altså ud til, at bryderne på disse besiddelser omkring 1300 delte høsten med jorddroten i lighed med det partsforpagtningssystem, som eksisterede i det kontinentale Vesteuropa.³⁸

Det er iøjnefaldende, hvordan de to forskellige afgiftssystemer set fra jorddrotnernes synspunkt passer smukt til de forskellige pris- og befolkningskonjunkturer i første og anden halvdel af det 14. århundrede. Partsforpagtningen modsvarer et ekspansivt korn- og arbejdskraftsmarked. Forpagtningsafgifterne blev beregnet proportionalt med udsæd eller høstudbyttet. Der var tale om variable kornafgifter, hvor jorddroten kunne få optimalt udbytte af den stigende pris- og befolkningsudvikling. De faste afgifter kunne derimod medvirke til at sikre indtægterne under den følgende afmatning. Om den danske stordrift var så infiltreret i den voksende markedsøkonomi, og om jorddroterne overhovedet ræsonnerede så økonomisk rationelt, at de almindelige europæiske konjunktursving i så direkte forstand påvirkede de danske forpagtningsforhold, kan vi ikke sige. Men sammenhængen mellem, hvad kilderne viser om forpagtningsforholdene i begyndelsen og mod slutningen af det 14. århundrede, og denne markedsøkonomiske tankegang, er påfaldende.

I perioden 1250 til 1350 eksisterede der i Danmark tre slags stordriftsbestyrere: regnskabspligtige fogeder på de storgårde, som samtidigt var fogedier, og bryder, som enten var forpagtere med fast årlig landgilde eller partsforpagtere. Den principielle forskel gik mellem forvalter og forpagter. Denne distinktion kan formentlig føres tilbage til det 12. århundrede. I landskabslovene optræder der to slags bryder. Fælligbryderne, der indgik i et bestemt samejeforhold med jordejeren, og bryder, der nærmest fremtræder som forvaltere af større eller mindre hovedgårde.³⁹ Den danske stordrift i anden halvdel af 1200-årene og i det 14. århundrede kan ansues som en udvikling af disse to institutioner.

Fogeden på Brink var i Jyske Lovs terminologi bryde i betydningen

37 *Diplomatarium Danicum*, 2. rk. bd. VI, nr. 251.

38 Erik Ulsig, »Landboer og bryder, skat og landgilde«, *Middelalder, Metode og Medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, København 1981, s. 144.

39 Kun Jyske Lov, II, kap. 66 og 70 skelner mellem de to typer bryder. Skånske Lov beskæftiger sig kun med fælligbrydernes forhold, men betegner dem blot som bryder. Jf. Skånske Lov, kap. 227-231.

forvalter. Det samme var fogeden i Ramløse 1290 tilsyneladende. Institutionen har i det 13. og 14. århundrede primært været knyttet til fogedierne. Denne sammenhæng mellem foged og forvalter går utvivlsomt tilbage til det 12. århundrede. I Ramløse optræder der bryder i to breve fra slutningen af det 12. århundrede. Brevene siger desværre ikke noget om bryderens status.⁴⁰ Men de var nok forvaltere, fordi Ramløses status som fogedgård formentlig går tilbage til 1139, hvor Roskildebispen Rike blev dræbt i Ramløse, og gården nedbrændt, under oprøret mod Erik Lam.⁴¹

Det samejeforhold mellem jordejer og fælligbryde, som landskabslove-
ne beskriver, synes at forsvinde ved midten af det 13. århundrede. Herefter optræder den tidligere fælligbryde som forpagter af jorddrottens jord og som ejer af redskaber og besætning. Tilbage af fælliget var kun delingen af kornhøsten efter et kvotaforhold som beskrevet ovenfor.⁴²

For fælligbryderne synes udviklingen at gå mod større selvstændighed. Jorddrotterne trak sig formentlig fra midten af 1200-årene i stigende grad ud af den direkte drift. Bryderne blev mere selvstændige, samtidigt med at brydeforholdet bredte sig på landbogårdenes bekostning. En af begrundelserne herfor var, at herremændenes bryder ifølge Jyske Lov var fritaget for ledingsskat. Skatten påhvilede de jordejende bønder og landboerne.⁴³ Det må have medvirket til en kraftig omdannelse af landbogårde til brydegårde – en bevægelse i retning af en styrkelse af stordriften.

I så henseende ligner den danske udvikling ganske godt den engelske i det 13. århundrede. Men hvor man i England fik etableret en direkte af godsforvaltere administreret godsdrift med tilknyttet livegen og fri sædvanemæssig tilknyttet bondestand, blev stordriftens organisering i Danmark i hovedsagen helt anderledes frit organiseret. Kun på fogedierne sad der danske godsforvaltere, men de havde ikke som deres engelske kolleger hoveripltige bønder under sig. Langt hovedparten af stordriften i dansk landbrug blev organiseret i et brydesystem. Frem til midten af det 14. århundrede mindede brydernes juridiske og økonomiske forhold om de kontinentale partsforpagteres, og den danske almues – landboernes og gårdsædernes – frie retlige og økonomiske stilling blev opretholdt. På det punkt var den danske stordrift enestående i vesteuropæisk sammenhæng, om end man i England, som det er blevet påvist, stræbte mod lignende frie kontraktforhold for bondestanden.

40 *Diplomatarium Danicum*, 1. rk. bd. II, nr. 162; 1. rk. bd. III, nr. 179.

41 *Trap Danmark*, bd. III, 5. udg., København 1953, s. 183.

42 Ulsig 1981, s. 142-144.

43 Jyske Lov, III, kap. 7-20.

I Anders Sunesens parafrase af Skånske Lov gøres der udførligt rede for landboernes forhold til jord og jorddrot. Anders Sunesen taler om etårige lejeforhold og om lejer og udlejer.⁴⁴ Der var altså tale om opsigelige kontrakter, og den opsigelige landbokontrakt blev efter alt at dømme opretholdt gennem senmiddelalderen. Retsligt set har gårdsæderne formentlig lejet deres smålodder på samme betingelser. Forskellen på landboer og gårdsæder var social og økonomisk.⁴⁵ Kombinationen af den faste ydelse og kontraktens opsigelighed skabte, i modsætning til det engelske sædvanemæssige frie eller ufrie fæsteforhold, mulighed for justeringer af landgilden.

De danske landboers og gårdsæders frie stilling var i den givne situation i godsbesiddernes favør. Dette forhold sammenholdt med brydeinstitutionens karakter af partsforpagtning betød, at den danske stordrift blev konstitueret i samklang med den positive befolknings- og prisudvikling i tiden før 1330. Dermed være ikke sagt, at den danske stordrift i det 13. og begyndelsen af det 14. århundrede blev formet af konjunkturudviklingen, blot at den tilsvarede den. Forklaringen er snarere historisk og måske et spørgsmål om kontinental kulturel påvirkning. De senmiddelalderlige landboers og gårdsæders relativt frie stilling skal forstås på baggrund af, at stordriftens etablering i Danmark i det 13. århundrede var en fase i den gradvise feudalisering af den danske bondestand.

I modsætning hertil var det i England muligt at etablere et klassisk godssystem, fordi en af de historiske forudsætninger netop var en på forhånd ufri bondestand. På blandt andet den baggrund opstod et anakronistisk driftssystem fra omkring 1200. Et halvt århundrede efter blev det tvunget ind i en nødvendig og langvarig tilpasningsproces, som hvad almuens stilling angår først nåede tilstande, der kan sammenlignes med de danske bønders frie stilling omkring 1300, lang tid efter, at pestepidemiene havde bragt Europas befolkningstal ned. Omstillingen og opgivelsen af stordriften på kontinentet og senere i England var i kontrast til den danske udvikling led i en affeudalisering af landbruget.

I europæisk perspektiv fristes man til at mene, at den danske stordrift omkring 1300 var den, der mest udpræget tilsvarede konjunkturudviklingen. Det er nok blandt andet derfor, de danske kilder ikke direkte giver anledning til at spore strukturforandringer før lang tid efter senmiddelalderens økonomiske og befolkningsmæssige konjunkturuomslag. Roskildebispens jordebog fra 1370'erne viser et intakt brydestystem, om end forpagtningsformen nok var blevet ændret siden begyndelsen af århundredet.

44 Anders Sunesens Parafrase af Skånske Lov, kap. 143-149.

45 Ulsig 1981, s. 144-151.